

§ 1.10. ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЖІНОЧИХ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРЯХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Тетяна Фазан

Упродовж століть найважливішими центрами духовної просвіти та культури були православні монастирі. Про актуальність і важливість заснування закладів освіти при монастирях писало багато державних та громадських діячів. Один із губернаторів Київського округу зазначав: «Відкриття при жіночих монастирях навчальних закладів має підняти суспільний статус монастирів» (Указ Синода об учреждении при женских монастырях учебных заведений для дочерей священнослужителей, 1868, с. 2). Так, знаний педагог *М. Ільминський* (друга половина XIX ст.) у своїх працях розвивав думку про те, що моральність і релігія є спільною основою духовності всіх народів, однак мають свої неповторні риси в кожному з них. Формулюючи завдання виховання, педагог виходив із основних догматів православної педагогіки і затребував традиційні, сформовані впродовж історії розвитку теологічної та філософської думки, уявлення про серце – як вразливу ділянку людини, яка (ділянка) відповідає за почуття, а отже, за духовно-моральне вдосконалення і релігійність. Розум, у його концепції з'являється, як мисленнєва сфера, а воля – як бажана і дійсна. М. Ільминський наголошував, що свідомість притаманна лише діяльності розуму, тому про неї людина знає найбільше, тоді, як інші види діяльності душі, менш доступні для самоусвідомлення, тому в дитячому віці саме серце відіграє найбільшу роль, ніж розум чи воля. Відповідно, на дитину результативніше впливати емоційно, через її серце. Він писав, що діти можуть легко сповнитися благоговінням і, як правило, слухають богослужіння «добрим серцем і благим», а тому вони матимуть багате духовне життя тільки тоді, коли школа звернеться до Церкви (Ільминский Н., 1892, с. 5). М. Ільминський вірив у великий потенціал монастирської школи, вважаючи, що вона «історична, бо її поява пов'язана з історичним розвитком релігійних переконань; вона народна, бо народ вимагає релігійного вчення для спасіння душі, а ця школа і вчить спасінню душі через всепрощаючу християнську любов; вона моральна, бо має на меті виконання дітьми найвищих моральних законів про любов до Бога і любов до ближнього» (Ільминский Н., 1892, с. 12).

На ці та схожі міркування посилалися й кілька указів Святійшого Синоду, в яких єпархіальним преосвященним «рекомендувалося» «жіночим монастирям по можливості започаткувати навчальні заклади для дівчаток» (Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительственного Синода, 1721–1878 г., 1879, с. 77).

Тема монастирської освіти та просвіти в означений період була в колі глибоких досліджень й українських науковців. Зокрема, до проблеми православної духовності, як провідної риси ментальності українського народу, у своїх працях зверталися відомі українські історики М. Грушевський та Д. Яворницький. Безперечно історичну цінність становлять праці І. Огієнка (митрополита Іларіона), який показав роль монастирів, як культурно-освітніх осередків, навів приклади монастирських статутів, обґрунтував загальне історичне значення українських православних монастирів щодо духовно-морального виховання дітей тощо. Важливими для дослідження є також твори історика педагогіки С. Сірополка, зокрема його праця «Історія освіти в Україні»; у ній знаходимо важливу інформацію про жіночу освіту, зокрема: предметний показчик, кількісний та якісний склад шкіл тощо.

До вагомих педагогічних праць сучасності відносимо методологічні праці з історії педагогіки О. Сухомлинської, яка, визначаючи концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки та періоди становлення педагогічної думки в Україні, особливу увагу звертає на основи формування духовної особистості на засадах християнських моральних цінностей. Дослідник Т. Тхоржевська глибоко аналізує теорію та практику православного виховання в історії педагогіки України. Ролі Церкви у становленні жіночої освіти та освіти в цілому в Україні присвятили свої праці Т. Твердохліб, Т. Кочубей, Г. Чупилко та ін. На належну увагу заслуговують також наукові розвідки: Ю. Волошина, В. Пащенко, В. Жук та ін., які у своїх працях наводять кількісний та якісний склад православних жіночих закладів освіти. Митрополит Полтавський і Миргородський Филип (Осадченко) у своєму дослідженні з богослов'я всебічно охарактеризував Мгарський Спасо-Преображенський монастир та створені при ньому на монастирські кошти лікарні і жіночі школи. На думку автора, Православні монастирі та їхня діяльність справляли «величезне враження» на населення не тільки на ранніх стадіях свого розвитку, а й у більш пізній період, оскільки, крім іншого, обителі завжди були значними осередками культури, писемності, літописання, місіонерства і просвітництва.

Серед останніх у часі дисертацій українських учених з проблематики духовно-морального виховання необхідно відзначити: Г. Авдіянц «Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї», Н. Іордакі «Методологічні засади виховання духовності», А. Корецької «Соціально-освітні чинники формування духовності особистості в сучасному українському суспільстві», Т. Саннікової «Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики», Т. Ткачової «Розвиток духовної культури особистості вчителя в системі методичної роботи закладів освіти міста», А. Яковенка «Духовні цінності християнського людинознавства ХХ століття», В. Фазана «Просвітницько-виховна діяльність Лавр – духовних

осередків на Українських землях (XVIII – початок XX століття)» та ін. Ці праці є дотичними до досліджуваної нами теми. Роботи дослідників П. Бондарчука, та В. Добровольської висвітлюють здебільшого систему світської жіночої освіти загалом, майже не торкаючись жіночої монастирської освіти. У працях О. Фізеші, В. Перерви, А. Єфімова питання жіночої духовної освіти розкривається побіжно, зокрема, автори описово наводять кількісний склад православних жіночих закладів освіти.

Чимало праць, присвячених вивченню духовно-моральному розвитку особистості: архім. Зиновія (А. Корзінкін), А. Запесоцького, А. Королькова та ін.; специфіці викладання окремих навчальних дисциплін: В. Журавльова, В. Троїцького, А. Пашкова, Л. Сурової та ін. Але при цьому, практично ніхто з авторів не здійснював системного, цілісного аналізу духовно-морального виховання дітей при жіночих монастирях.

Початком зародження системи жіночої монастирської освіти на українських землях вважаємо кінець XI століття. Саме тоді з'являються перші відомості про навчання дівчат у древній Русі. У 1086 р. з'явився перший монастирський заклад освіти для дівчат – дівоче училище при Андріївському жіночому монастирі в Києві (Изборник 1076 г., 1965). Ініціатива заснувати такий заклад належала дочці київського князя Всеволода Ярославича Анні, сестрі Володимира Мономаха. За свідченнями літописців, благочестива княжна, зібравши молодих дівчат, навчала їх письма, ремесел, співу й інших «корисних для них занять, щоб з юності прищепити розуміння Закону Божого та працьовитість і допитливість поміркованістю стримувати» (Харлампович К., 1914). Донька полоцького князя Єфросинія в заснованих нею жіночих закладах освіти при монастирях навчала не тільки монахинь, а й жінок-мирянок. Поступово сформувалася і основна форма навчання для жінок поза домом – наука при монастирях, де їх готували до очікуваних від них ролей – майбутніх дружин, матерів і господинь дому. Пріоритетність цих вимог зумовлювала й перелік основних предметів: Закон Божий, етикет, танці, гра на лютні чи клавесині, базові знання з арифметики, астрономії, філософії, риторики. Наука велася за «еллінськими книгами», тобто грецькою мовою. Доступ до освіти в цей час мав виразно становий характер, тому в монастирські школи потрапляли переважно представниці привілейованих верств суспільства.

У період XII–XVII століть жіноча монастирська освіта була одним можливим (і зовсім не обов'язковим) освітнім доповненням до звичного домашнього навчання дівчат. Наймати вчителів для освіти доньок могли собі дозволити лише забезпечені родини. Якість отриманих знань залежала від конкретних наставників. Із згадок цього періоду про отриману жінками освіту знаємо, що їх навчали грамоти, рукоділля, світських манер та «набожества» (Харлампович К., 1914). Так про рівень освіти усіх верств українського суспільства зазначав сирійський мандрівник Павло Алепський, який у 1652 р.

їхав Україною до Москви: «Мало не всі українці та більша частина їхніх жінок і дочок уміють читати, добре знають порядок церковної служби; священники вчать сиріт, не дають їм вештатися без діла по вулицях. Черниці Вознесенського монастиря усі були не тільки письменні, а навіть високовчені й самі писали багато наукових та інших творів. Серед ченців є люди вчені, знавці права, або юристи, філософи і красномовці. У Лаврі є славетний печатний дім, що обслуговує весь край той. З його виходять церковні книжки, прегарно надруковані; на великих паперах малюнки значних місцевостей і країн, наукові розсліди та інше» (Харлампович К., 1914).

У першій половині XVI ст. митрополит Данило у своїх повчаннях говорив, що навчання необхідно не лише монахам, а й мирянам – «юнакам і дівчатам» (Белявский Ф., 1907). На початку XVII ст. хорошу, як на ті часи, домашню освіту одержували царські дочки і дівчата із знатних боярських родин. Стрімкий розвиток освіти на основі православно-християнської культури неминуче передбачав повернення до візантійських, імперських традицій у сфері освітньої діяльності, до цього часу практично не властивим Стародавньої Русі, але відроджених Петром I на основі західноєвропейського змісту освіти, який мав серйозний вплив на Російську імперію та Україну в цілому.

За часів Петра I у Москві і Петербурзі з'являються приватні світські школи, в яких могли навчатися і дівчата. У 1724 р. монахи були зобов'язані виховувати сиріт (хлопчиків і дівчаток) і навчати їх грамоти, а дівчат ще й прясти, шити та ін. У 1754 р. в Москві і Петербурзі, а згодом і в інших містах, були відкриті перші акушерські школи. В монастирських скитах діяли приватні школи, в яких викладали «майстрині» (Румянцева В., 1983, с. 107).

В середині XVIII ст. в Росії, з'явилися приватні пансіони, які утримували іноземці. Початком громадської освіти жінок у Росії, як уже зазначалося, вважається 1764 р., коли в Петербурзі за проектом І. Бецького було засновано дворянський Смольний інститут – перший державний жіночий середній навчальний заклад при монастирі. У 1786 р. указом про організацію народних училищ, які часто утримувалися на кошти монастиря, (малі та головні) вперше почала впроваджуватися початкова освіта для дівчат. Тоді ж було зобов'язано відкрити привілейовані навчальні заклади для дворянських дітей в усіх губернських містах. У створених училищах при монастирях дозволялося навчання дівчаток, але кількість їх була дуже мала (Ванчаков А., 1908).

У ході дослідження підтверджено, що, загалом, система монастирської освіти дітей у Російській імперії пройшла кілька етапів розвитку, кожен з яких характеризувався видозміною підходів до навчання. При цьому духовне освітнянство дуже довго розвивалося відособлено від світського. Однак суспільний погляд на жіночу освіту як зайву розкіш, доступну тільки для представниць привілейованих верств населення, з часом поступово

трансформувався у бік визнання права осіб жіночої статі, незалежно від їхнього походження та матеріального статку, на отримання освіти. Саме ці події дають можливість стверджувати, що дев'ятнадцяте століття, особливо друга його половина, характеризується підвищенням статусу жінки, залученням її до суспільно-політичного життя країни, відкриттям спеціальних освітніх закладів для жінок і отриманням ними права навчатися у вищих навчальних закладах Росії, нарівні з чоловіками.

Центральне місце в духовно-моральному розвитку дівчат відводилося релігійному вихованню. У згаданій «Записці», яку підготували Міністерство народної освіти і Департамент у справах початкових училищ, граф С. Шереметєв відзначав: «Але яким би не був виховний вплив усього вказаного на сприйнятливую і допитливу жіночу природу, дуже запальну та сповнену поривів, все ж, наріжним каменем будь-якого виховання, у тому числі й жіночого, залишається незмінна віра в Сонце Правди, що осяяло світ світлом розуму. Істинна просвіта немислима без Світла Христового, що просвітлює все...» (Указ Синода об учреждении при женских монастырях учебных заведений для дочерей священнослужителей, 1868, арк. 2). На підкріплення своїх тверджень граф додав слова митрополита Московського Філарета (Дроздова): «...хай же буде воно [Православ'я. – Т. Ф.], як і було, осередком суспільного єднання, джерелом просвіти, основою і твердиною народного благонравія, правди, законів, добродійності управління, непорушності добробуту» ...» (Указ Синода об учреждении при женских монастырях учебных заведений для дочерей священнослужителей, 1868, арк. 1).

Монастирські жіночі заклади освіти продовжували справу сімейного виховання, осмислюючи і розширюючи його. Оскільки все початкове виховання і розвиток душевного життя дитини в родині традиційно здійснювалося в релігійно-моральному напрямі, воно мало природно поєднатися, зростися і злитися з вихованням шкільним. Між школою і монастирем існував тісний зв'язок, пройнятий релігійною дисципліною, яка включала навчання і справу: навчання – живе засвоєння дитячим серцем істин віри, що переходить у любов і надію, а справа – виконання морального закону і вимог цієї віри, послух Церкві за совістю та обов'язком. Архієпископ Амвросій (Ключарев) стверджував, що Церква надає всі необхідні засоби для духовного вдосконалення дитини з дуже раннього віку – у вигляді вправ із залученням волі. Ці вправи – молитва, постійне відвідування богослужінь, благоговіння, самовипробування, сповідь, причастя. У яких полягає суть церковної заповіді, яка, за вченням Христа, поєднує дві: любов до Бога і любов до ближнього. Виховне завдання початкової монастирської школи має полягати в розвитку і зміцненні любові до Бога та до ближнього в усіх її проявах (Амвросій, 1902–1903). Ці слова ієрарха цілком підтверджувала

практика: вже з шестирічного віку діти вивчали церковні молитви, а у сім – за церковною постановою – їх приводили на сповідь до духовного отця (духівника). Відтоді, вважалося, дитина починала жити свідомим життям (Соловков, 1993, с. 18).

Провівши наукові розвідки, ми дослідили, що у XIX на початку XX ст. при жіночих монастирях існували такі початкові заклади освіти:

– школи грамоти (при Свято-Знаменському монастирі (Дніпропетровська обл., р. з. 1903), Олешківському Успенському монастирі (Херсонська обл., р. з. 1897), ін.);

– школи-притулки (при Старобільському Скорбященському монастирі (Луганська обл., р. з. 1905), Михайло-Архангельському монастирі (Одеса, р. з. 1844), ін.);

– церковнопарафіяльні школи (при Покровському монастирі (м. Київ, р. з. 1899), Барському Покровському монастирі (Вінницька обл., р. з. 1884), Введенському монастирі (Київ, р. з. 1901), ін.);

– зразкові церковнопарафіяльні школи (при Корецькому Воскресенському монастирі (Рівненська обл., р. з. 1900), Козельщанському Різдво-Богородичному монастирі (Полтавська обл., р. з. 1891), ін.) (Тітов, 1909).

Згідно з «Правилами про церковнопарафіяльні школи» (1886 р.) викладалися такі дисципліни: Закон Божий: вивчення молитов, священної історії, пояснення богослужіння, короткий катехізис; церковний спів; читання церковного, громадянського друку та письма; початки арифметики, історія церкви та держави (Программа учебных предметов для церковно-приходских школ, 1886).

Навчальний рік у монастирських жіночих закладах освіти тривав від семи до дев'яти місяців. Через різноманітність місцевих умов було неможливо визначити обов'язкову й однакою для всіх шкіл тривалість навчання. Але, за вказаний проміжок часу, можна було виконати і засвоїти програму курсу досить ґрунтовно та всебічно. Найкоротшим навчальний рік був у початкових школах при сільських монастирях, учні яких, здебільшого, були із селянських родин, тож мали допомагати батькам в усіх хліборобських справах (як свідчать архівні матеріали); він тривав шість-сім місяців. Об'єктивною причиною цьому були осінні та весняні польові роботи. При міських монастирях шкільні заняття, зазвичай, починалися 15 вересня, а завершувалися 15 травня, тобто навчальний час у тамтешніх навчальних закладах у середньому становив 120–160 днів на рік. Прийом дітей здійснювався протягом двох тижнів перед початком занять, і про це батьків сповіщали заздалегідь священники, архімандрити-завідувачі шкіл. Під час прийому завідувач записував до спеціального журналу ім'я, по батькові та прізвище дитини, дані про її народження та віросповідання – необхідну інформацію для видачі згодом, після успішного складання іспитів, свідоцтв.

Заняття починалися не пізніше 8 год. 30 хв., а в період з 15 листопада до 22 грудня – не пізніше 9 год. ранку. Між уроками існували 15-хвилинні перерви. Заняття закінчувалося о 14 або 15-й годині. Уроки тривали не менше 45 хв. і не більше години. Начальні заняття проводилися щодня, крім недільних, святкових днів. При цьому святкових і «високоурочистих» днів було загалом близько 55-ти, включно з 39-ма недільними, а навчальних – 179 (у часовому проміжку між 20 серпня і 20 травня) (Сумароков, 1893, с. 59). Початкові навчальні заклади дотримувалися розкладу, рекомендованого Училищною радою при Святійшому Синоді. При його складанні зверталася увага на зручність і плідність роботи учнів за неминучого майже для всіх шкіл одночасного заняття одного вчителя з трьома відділеннями: молодшим, середнім і старшим.

Як правило, навчальний рік було розділено на три рівні частини. Особливістю першої було те, що вчитель, переважно, займався з молодшим відділенням, навчав друкарському і письмовому алфавіту. Завершувалося це вивчення до 1 листопада. Друга третина – час рівномірної й посиленої роботи з усіх трьох навчальних предметів курсу в усіх відділеннях. Закінчувалась вона з настанням Великого посту – зазвичай з 1 до 15 лютого. В останній третині навчального року вчитель більше уваги приділяв учням старшого відділення, а учні середнього й молодшого працювали самостійно (Сумароков, 1893, с. 59). Методика викладання у цих закладах акумулювала в собі педагогічні напрацювання як церковних, так і світських учителів. Найбільша увага приділялася вивченню Закону Божого та його структурних частин: священної історії, катехізису та вчення про богослужіння. Послідовність вивчення та розміщення цих частин у навчальній програмі становила серйозну методичну проблему. Законовчителі пропонували й практикували чотири основних способи викладання та вивчення предметів цього циклу (поступальний, змішаний, паралельний та концентричний). За структурою підбору матеріалу програма для шкіл найбільш повно відповідала методичним вимогам, що сприяло кращому засвоєнню складного для сприйняття молодшими школярами матеріалу. Церковні методисти розробили рекомендації щодо вивчення кожного предмета: визначили мету та зміст його складників, особливості застосування прийомів словесного та наочного методів при вивченні конкретних тем, запропонували декілька варіантів структур різних типів уроків.

На початку ХХ ст. духовенство особливу увагу почало звертати на вирішення в межах початкової школи проблеми співвідношення віри та науки. Для «захисту» незміцнілої свідомості 10–12-літніх дітей заборонялося повідомляти їм «з метою науковості» будь-які теорії, які не узгоджувалися зі Святим Письмом (Дмитриевский, 1901, с. 21). Монастирські жіночі заклади освіти часто абстрагувалася від наукових досягнень і відкриттів, чим ще більше підкреслювали різницю між собою та міністерськими і земськими

навчальними закладами. Все це було результатом того, що монастирські заклади освіти для жінок дбали, передусім, про підготовку християнок та добрих дружин і матерів. Для кращої реалізації цієї мети потрібно було, зокрема, обов'язково влаштувати в жіночих школах заняття з рукоділля. Селяни, які в своїй більшості скептично ставились до відвідувань доньками шкіл, практично ніколи не були проти організації для них таких уроків. Матері радо відпускали своїх доньок до школи, сподіваючись на формування в них «справді корисних» умінь. Але, навіть в рекомендаціях щодо цих, усіма схвалюваних занять, церковно-шкільні діячі теж встановлювали певні обмеження для сільських дівчат. Зокрема, з програми слід було вилучити ознайомлення з будь-яким вишуканим рукоділлям, залишали тільки виготовлення найпростіших предметів білизни й одягу, штопання та в'язання панчів.

Навчальний план монастирських жіночих закладів освіти (Программа учебных предметов для церковно-приходских школ, 1886) є важливим дослідницьким документом для нашого дослідження. З нього видно, що уроки із Закону Божого передбачали вивчення молитов, священної історії, катехізису та пояснення богослужіння. Уроки церковного співу включали спів з голосу («на слух») та спів по нотах. На уроках зі церковнослов'янської грамоти засвоювали: переклад слов'янського тексту на російську, заучування незрозумілих слів, самостійне читання (Соколов, 1914). Уроки російської мови включали: вивчення звуків та букв, читання слів, писання букв окремо і в словах, самостійне і пояснювальне читання, заучування віршів, диктант, переказ, складання листів. На уроках арифметики навчали усному рахунку, письмовим арифметичним діям над числами та розв'язанню задач. Свої особливості мало чистописання (каліграфія), яке передбачало: написання букв рядкових і прописних; написання тексту відповідно до зразків з «прописів» та книг; писання у робочих зошитах з сітками у три горизонтальні лінії, у дві лінії з контрольними похилими, більш дрібне письмо – на двох лініях без похилих і, врешті, на одній горизонтальній лінії. Участь школярів у читанні та співі на криласі вважалась одним з найкращих засобів для пробудження в них молитовного настрою, відповідного атмосфері церковної служби. З релігійно-моральним вихованням волі та почуттів поєднувалась естетична освіта. Єднала їх література, що формувала моральні ідеали. Значна роль надавалася вивченню російської та церковнослов'янської мов, де виробляли в учнів уміння говорити, читати, писати.

Аналіз навчального плану показує, що програмні дисципліни монастирських жіночих закладів освіти, прямо чи опосередковано, зорієнтовувалися на головну вимогу та мету цієї школи – утвердження в учениці православної віри і християнської моральності. В якості основних, найважливіших, шкільних дисциплін був Закон Божий, церковнослов'янське

читання, церковний спів та історія церкви; решта – російська граматика, арифметика, географія та історія держави – поступалися значенням і були на другому місці. У цьому контексті не слід забувати про специфіку духовної школи, як такої, та її програмні засади. Тому, цілком закономірно, що саме Закон Божий – перша і головна дисципліна всіх монастирських жіночих закладів освіти, – уважався одним із найбільш дієвих засобів у вирішенні поставленого перед ними морально-релігійного завдання. Розвиток релігійно-морального почуття був найважливішою складовою діяльності духовної школи всіх рівнів. Отже, навчальний процес мав бути невіддільним від виховного – і сприяти досягненню цієї мети, починаючи зі шкіл найнижчої ланки, які закладали фундамент особистості. Робилося це, передусім, на уроках Закону Божого. На цих заняттях учні ґрунтовно вивчали істини православної віри, вчилися щиро й побожно молитися – так, щоб їхні серця справді зверталися до Бога з вірою та любов'ю (О християнском воспитании как пути спасения, 1907). Вважалося, що основою благоговіння є віра, яка засвоюється не розумом, а серцем. Отже, спочатку треба відчутти Бога в серці – як предмет віри, потім знайти Його в справах та в житті, і лише потім «підніматися розумом» до Його пізнання. І саме початкова школа повинна була зробити дитячу молитву благоговійною, а наступне навчання зробить її свідомою (Смирнов, 1899, с. 98). Під час викладання цього предмета в жіночих школах головна увага акцентувалася на вивченні священної історії. Рекомендувалося зупинитись на оповіданнях про святих жінок і подробицях їхнього родинного побуту, розповідях про знаменитих мучениць і проповідниць християнства, матерів і сестер великих святителів, рівноапостольних цариць і княгинь (Самойлович, 1901).

У програмі навчальних предметів для монастирських жіночих закладів освіти за 1886 р. наголошувалося, що предметом особливої уваги законовчителя є класна молитва (Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты, 1900, с. 180). А тому нею починалося і закінчувалося заняття із Закону Божого. Спочатку читав молитву сам учитель, а згодом, коли діти звикали, читали й учні, по черзі. Молитися слід було розчулено, побожно, неспішно, чітко вимовляючи слова (Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты, 1900, с. 207). Відповідно до настанови Святійшого Синоду, навчальний день у монастирських жіночих закладах освіти починався з читання вранішніх молитов за установленим правилом. Послідовність цієї молитви, у скороченому вигляді, спеціально для школярів початкових сільських училищ, була визначена в навчальному часослові, виданому Синодом у 1886 р.; там, зокрема, вказувалося, що «бажано, щоб молитви «Царю Небесному», «Святий Боже», «Пресвята Трійця», «Отче наш» діти співали хором». Після вранішньої молитви читалося коротке житіє святих у порядку священно-історичних подій, що ввійшли до програми із Закону

Божого для церковнопарафіяльних шкіл. Законовчитель пояснював учням сенс християнського богослужіння, найважливіших священнодій, особливості святкової служби, значення ікон (Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты, 1898). У цьому контексті доречно згадати слова Обер-прокурора К. Победоносцева, який у книзі «Ученье и учитель» («Учення і вчитель») відзначав, що головна і дієва школа Закону Божого – це Церква, тобто храм Божий, з його богослужінням, читанням та співом (Победоносцев, 1901, с. 94).

За програмою Закону Божому відводилося шість уроків на тиждень у кожній групі. Законовчитель мав займатися з усіма трьома групами не менше шести годин або ж проводити по три двогодинні уроки на тиждень. У молодшій групі курс першого року подавали усно, використовуючи знання учнів старшого відділення, а також картини для кращого засвоєння (тобто спиралися на принцип наочності). Далі читали по книзі кожну молитву, з поясненням незрозумілих слів і словосполучень. У середній групі вчитель для прикладу сам читав молитву, згодом вихованці повторювали її за книгою. Вони вивчали напам'ять молитви, Заповіді та Символ Віри, читали Біблію, списували текст у зошит. Під час відповіді зверталась увага на те, щоб дитина вміла розповісти весь заданий текст через запитання і в будь-якому порядку. Це сприяло міцнішому засвоєнню матеріалу. Також виконувалися письмові роботи – по пам'яті, на вивчення імен патріархів, пророків, царів та інших осіб. У старшій групі майже всі заняття зводилися до самостійних робіт, яка була, по суті, повторенням короткого катехізису і поясненням богослужіння. Таким чином, залучаючи дівчат до індивідуальної сконцентрованої праці з уже вивченим матеріалом, законовчитель спрямовував їхню увагу в потрібне русло, пробуджував цікавість до предмета, впливав на волю і настрій.

Обов'язковою вимогою до уроку було те, що він завжди мав супроводжуватися безпосереднім впливом на учнів, задля розвитку їхньої релігійно-моральної сфери. Для навчання Закону Божому, як шкільної дисципліни, застосовувалися загальні педагогічні правила, а необхідним доповненням слугував церковний спів. Основним методом викладання був питально-відповідальний, який збуджував увагу й активність дітей та сприяв зосередженню їх на навчальному предметі. Вивчення священної історії, пояснення богослужіння на основі принципу наочності, послідовності та усвідомленості теж підтримувало увагу й зацікавленість учнів. Викладання Закону Божого здебільшого входило до обов'язку законовчителів – архімандритів, ігуменів та священників, що закінчили курс духовної семінарії, за винятком ситуацій, коли, з найвищого дозволу, його могли читати ченці, псаломщики та диякони. Це було пов'язано з тим, що священники мали багато пастирських обов'язків на парафії та, як правило, були законовчителями в декількох школах, тож не завжди могли належним чином вести свій предмет.

А. Знаменський стверджує, що виховання є «наукою і мистецтвом», що сприяє «благовихованню людини», облагороджує світ. Виховання є «тривалим, складним подвигом матерів, няньок і вихователів», наводить слова-синоніми: пестити, годувати, на руках виносити, няньчити, на ноги поставити, леліяти, ростити на колінах, виростити та ін. Він приходить до висновку, що це процес «сприяння зростаючій людині в досягненні можливої для неї готовності до самостійного життя» (Знаменский, 1821, с. 22). Особливістю виховання є «зростаюча зріюча істота-людина у всіх її відносинах» з самою собою, з Богом, з іншими людьми, зі світом. Вихователь і вихованець знаходяться у ситуації «тих, які діють, – тих, які сприяють, – тих, які протидіють» сторін, коли від їх взаємної узгодженості залежить результат виховання. Найвищим успіхом «подвигу виховання» педагог вважає «двоюку готовність в очевидних, очікуваних і можливих в житті окремої людини і в світі зустрічах і випадках», коли вихованець готовий використати те, що дав йому вихователь, а вихователь готовий сприяти вихованцеві правильно рости й розвиватися (Знаменский, 1821, с. 25).

Крім читання Закону Божого та виконання прямих службових обов'язків, у функції законовчителів входило керівництво викладанням усіх предметів навчально-методичного плану, налагодження навчально-виховного процесу, перевірка учнівських знань, звітність по школах, складання планів занять і т. д. До того ж, законовчителі повинні були самостійно вирішувати ще й господарсько-організаційні справи, як-то: знаходити засоби на спорудження нових шкіл та приміщень і піклуватися про їхній матеріальний благоустрій, забезпечувати навчальні заклади підручниками, різними посібниками і «керівною» документацією з повітового відділення або земської управи. Їм також належало стежити за загальним ходом навчання і виховання, за відвідуванням учнями школи, за їхньою поведінкою як у школі, так і поза нею.

Після Закону Божого друге місце за значимістю в монастирській школі посідав церковний спів. На цю дисципліну покладались морально-естетичні функції возвеличення людської душі та серця, єднання з Церквою і наближення до Бога. Тому важливо було ознайомити дівчат із найкращими, з моральної та естетичної точок зору, зразками народного співу. Вважалося корисним навчати учениць старовинним колядкам, щедрівкам, думам та деяким історичним пісням, які б допомогли сформувати у майбутніх матерів, дружин і громадянок імунітет проти новітніх, «фабрично-заводських» та «урбанізовано-вульгарних» пісень і закріпити в юній дівочій свідомості образ справжнього, тобто мужнього, працелюбного, терплячого і глибоко релігійного, християнина (Самойлович, 1901, с. 17).

Навчальною програмою на церковний спів відводилося дві години на тиждень. Як вказувалося в пояснювальній записці до програми для церковнопарафіяльних шкіл, «церковний спів у шкільному курсі є необхідним доповненням до Закону Божого, зокрема до пояснення богослужіння»

(Ососков, 1982, с. 157). Далі в записці говорилося, що обов'язкове введення співу в школі має на меті підготувати учнів до свідомої та діяльної участі в церковно-громадській молитві. Жива участь у громадському богослужінні, молитва єдиним серцем – ось загальне завдання і мета такого навчання (Ососков, 1982, с. 158). Курс співу монастирських жіночих закладів освіти поділявся на дві частини та був представлений мелодіями, найбільш простими і вживаними в церковних службах та складнішими, такими як співи цілонічного богослужіння. У зв'язку з цим перший курс був обов'язковим для всіх учнів, а другий – додатковим. Використовувалися мелодії з богослужбних півчих книг, які й були основним практичним посібником у цій дисципліні. Для цього навчання застосовували особливу методику, доступну для дівчат. У згаданій пояснювальній записці рекомендувалося навчати їх співу «на слух», тобто розвивати музичний і вокальний слух, з поясненням нот і теоретичних правил. На підготовчих заняттях учили відтворювати та розрізняти звуки, після чого учениці переходили до розучування мелодії. Вчитель співав, показуючи такт, потім вправляв у ній усіх своїх учениць. При вивченні мелодій дотримувалась певна поступовість. Так, вихованки спочатку мали навчитися співати «Господи, помилуй», «Подай, Господи», «Амінь», а потім – найпростіші співи: «Отче наш», «Вірую», «Достойно есть» та ін. Найбільш здібні вихованки допускалися на крилас. Поступово від одноголосного співу вчитель переходив до хорового, знайомив учнів з нотними знаками (Рачинский, 1889, с. 21).

Важливість уроків церковного співу для духовного, морального та естетичного виховання дівчини важко переоцінити, адже музика, спів є невіддільними від слова, зокрема поетичного, сповненого сили і краси; проникаючи у вразливу дитячу душу, вони виховують в ній, разом з гармонією рідного їй звуку, і гармонію почуття. Церковний спів налаштовував вихованок на високий, духовний, настрій, робив їх чуйними та сприйнятливими, зокрема до краси церковної служби. Водночас участь дітей у храмовому співі хвилювала й радувала їхніх батьків, схиляла їх до школи. «Спів – єдина галузь навчання, в якій успіхи можуть бути оцінені навіть неписьменними батьками учнів, – зауважував С. Рачинський, – і вчитель, здатний влаштувати в Церкві пристойний спів, мав величезну перевагу перед своїми побратимами» (Рачинский, 1889, с. 21). Слід додати, що учениці неодмінно відвідували храм Божий і в недільні та святкові дні. Всі без винятку вихованки монастирських навчальних закладів обов'язково готувалися до Таїнств Причастя.

Не менш важливим для монастирських жіночих закладів освіти духовенство вважало вивчення церковнослов'янської мови, яка давала дівчатам можливість брати осмислену участь у читанні та співі на криласі, що було дуже шанованою в народі справою. На вивчення цієї мови відводилися три години на тиждень. Класне церковнослов'янське читання включало три етапи. На першому дітей учили читати – виразно, з дотриманням наголосів та

розділових знаків і вимовляти слова «по-церковному» – за настінними таблицями, надрукованими за розпорядженням Святійшого Синоду. Це було так зване механічне читання. Другий етап – пояснювальний переклад, який цілком відповідав синодальному тексту Біблії російською мовою, при цьому пояснення мали бути простими й короткими. На третьому етапі переклад виконували вже самі учні – так їх готували до читання в Церкві. Найуспішніші, за роз'ясненням Святійшого Синоду, після попередньої підготовки та іспитів допускалися до читання годин, шестипсалмія і навіть Апостола. Через слабку розробленість у тогочасній навчальній літературі методики початкового навчання з церковнослов'янської мови монастирським навчальним закладам рекомендувалися спільні уроки для середнього та старшого відділень (у молодшому цю дисципліну не вивчали). Заняття відбувалися так: учениця читала вірш і перекладала його, для чого вона мала знати всі граматичні та лексичні правила; якщо їй це не вдавалося, на допомогу приходила однокласниця. Мета такого прийому – активація дитячої самостійності та концентрація уваги, що сприяло міцності засвоєння знань. Це вважалося головною умовою успіху у викладанні цієї дисципліни (Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты, 1898).

Російська мова вважалася найскладнішим предметом монастирського жіночого закладу освіти. У кожній групі на неї відводилися по шість годин на тиждень. Заняття мали на меті: навчити дітей швидко, виразно та з розумінням читати, правильно писати і викладати свої думки; дати початки знань з граматики; збагатити учнівський запас слів та виразів – через заучування напам'ять та осмислене засвоєння поетичних творів, доступних для них за змістом і викладом. На уроках учитель навчав школярів техніці читання, викладав правила правопису, вчив робити розбір речення на слова, слів – на склади і складів – на звуки, знайомив з граматиною, задавав орфографічні вправи у вигляді переписування текстів з книг, диктантів та переказу (із запитаннями і без них). У книгах для читання (читанках, хрестоматіях) містилися, як правило, тексти повчального змісту (Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты, 1900). У старшій групі діти читали тексти на історичні та географічні теми. Початкова школа була покликана розвивати здорову допитливість, любов до читання, виховувати моральність, чому й сприяли уроки російського читання. При цьому, з метою релігійно-морального виховання учениць, учитель підбирав для своїх підопічних відповідні тексти – про велич правди і добра, істинно християнське життя, любов до батьків, про самовіддані та гідні наслідування вчинки (Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты, 1900).

При вивченні російської мови вихованок орієнтували не стільки на грамотне письмо, скільки на охайність робіт і каліграфію, бо виконання цих

вимог вважалося засобом естетичного виховання жіноцтва. Письмові роботи при цьому зводились до каліграфічного списування текстів переважно релігійного змісту, щоб «не домішалося щось зайве чи непотрібне» (Сведения о церковно-приходских школах и школах грамоты в 1900 г., 1900). Як і перелічені вище предмети, уроки з каліграфії велися одночасно в усіх трьох групах. За програмою монастирського жіночого закладу освіти, на цю дисципліну відводилося шість годин на тиждень. Багато часу й уваги приділялося молодшому відділенню, де на уроках дітям пояснювали елементарні правила: як сидіти при письмі, як має лежати зошит, як тримати перо. Перш ніж приступити безпосередньо до письма, вчитель вправляв наймолодших школярів у малюванні, написанні букв слов'янського і гражданського друку. Букви вивчалися по сітці, що складалася з горизонтальних і похилих ліній. Для вироблення гарного почерку весь матеріал писали прописом. Програма двокласної школи рекомендувала більш систематичні вправи для формування навичок техніки письма, ніж у однокласних (Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты, 1900).

Окремої уваги заслуговує викладання арифметики в монастирському жіночому закладі освіти, що відбувалося за новою програмою. У пояснювальній записці про цю дисципліну говорилося: «Навчання дітей обчисленню мало на меті навчити їх виконувати дії над числами, розвинути у них навик і застосувати його до розв'язання задач із життєвого побуту». Головне місце в програмі відводилося усному рахунку. Заняття розпочиналося з навчання дітей лічбі до 10-ти на предметах (кубиках, сірниках, прутиках). Найкращим посібником при вивченні нумерації були рахівниці: вважалося обов'язковим навчити дітей виконувати на них додавання та віднімання, оскільки це мало велику практичну користь (Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты, 1900). Після того як діти міцно засвоювали прості математичні поняття «додати» і «відняти», переходили до задач: спочатку на одну дію, а згодом – до таких, які вимагали двох, трьох і навіть чотирьох дій. Розв'язуючи їх, вихованки придбавали навичку до правильного висновку. Внаслідок цього у кінці навчального року вони могли здійснювати обчислення в межах 500 або 1000 без допомоги олівця та паперу. На думку церковно-шкільних діячів, арифметика апріорі погано розумілася представницями жіночої статі та була їм мало потрібною в реальному житті, а тому витратити на цю науку багато часу вважалося недоцільним (Сведения о церковно-приходских школах и школах грамоты в 1900 г., 1900). Більше уваги приділялось російському читанню, але ці уроки, як правило, «пропонувалося» присвячувати слуханню статей і оповідань із Закону Божого та історії Церкви. Підручники, офіційно схвалені для використання в початкових навчальних закладах, ідеологи

церковної школи вважали непридатними для читання в жіночих церковних школах, бо вони нібито містили мало потрібної дівчатам інформації. Корисним для учениць вважали лише знайомство з публікаціями релігійного і практичного характеру, а не з літературними текстами, що могли розбестити юну свідомість прикладами світського гріховного життя.

Кількість учениць у монастирських жіночих закладах освіти зростала щороку. Діти, які виховувались і навчалися у таких школах, відповідним чином впливали на своїх батьків і знайомили їх з отриманими знаннями, зокрема про Бога, церковну службу, моральність та добрі звичаї. Отже, мав місце зворотній вплив релігійно-морального виховання підростаючого покоління на покоління старші. Він проявлявся в тому, що батьки, буваючи в храмі, більше цікавилися тим, що там читалося, співалося і проповідувалося – і більше розуміли почуте й побачене. Було помічено тенденцію, що батьки учениць духовних навчальних закладів частіше відвідували Церкву, більш свідомо відстоювали служби, привчалися молитися вранці та ввечері, регулярно говіти і причащатися. Наближення підростаючого покоління і взагалі народу до церкви та Бога – через «просвітлення розуму та серця» вірою і християнською мораллю, підвищення релігійно-морального рівня свідомості – все це можна було розцінювати як прямий наслідок успіхів виховання та навчання в духовній школі, і навпаки: там, де ця школа була не на висоті, спостерігався занепад релігійного життя з усім, що з цього випливало.

Навчальний план монастирських жіночих закладів освіти ґрунтувався на загальноновизнаних у той час засадах: на релігії та гуманістичних і реалістичних елементах освіти. Першочергову роль і панівне становище посідала релігія, оскільки апологети духовної освіти вважали, що цінність останньої полягає не у пізнанні, а у добрій волі, не в нагромадженні знань, а у формуванні цілісних та сильних, моральних характерів. Тому обсяг навчального матеріалу з кожної дисципліни був визначений особливими програмами, які продукував і утверджував Святійший Синод. Виховна мета полягала в тому, щоб викликати у вихованок інтерес до навчання як такого, інтерес, який би спонукав їх до особистої активної участі в навчальному процесі. У шкільному курсі духовних навчальних закладів основою навчання була релігія та мораль, оскільки школа була покликана нести в народні маси всі ті блага, якими збагатило цивілізацію християнство і які вона, школа, мала берегти й передавати від одного покоління до іншого.

Як уже згадувалося, викладання у монастирських жіночих закладах освіти велося за програмами, навчальними посібниками і книгами, які були чітко визначені для цієї мети Правлячим Синодом і служили надійним дидактичним та методичним керівництвом для початкуючих законовчителів і вчителів. У цій літературі вказувалося значення дисципліни, її обсяг і взаємопов'язаність з іншими, виховна мета, а також давалися певні рекомендації щодо їх

викладання. У Циркулярі Училищної ради при Святійшому Синоді від 21 травня 1891 р., який підтверджувався єпархіальними училищними радами, вказувалося, що для всіх монастирських жіночих закладів освіти використання навчальних видань, схвалених вищеназваною радою, є обов'язковим. Тільки такі видання могли бути придбані за кошти, що виділялися навчальним закладам із коштів Синоду та із сум губернських земських зборів. Схвалені до використання приватні видання – з тих дисциплін, навчальні книги з яких Училищна рада ще не видала, а також видання, що виписувалися для продажу школам, могли бути придбані за місцеві кошти (Циркуляр Училищного совета при Св. Синоде. Санкт-Петербург, 1891, с. 15).

Синодом рекомендувалися, переважно, книги релігійного змісту, зокрема підручники з російської мови Д. Богоявленського та В. Одинцова, створені спеціально для монастирських навчальних закладів. Саме для церковних шкіл було видано буквар, а також складено посібник про життя Ісуса Христа в запитаннях та відповідях («Краткая история жизни Господа нашего Иисуса Христа в вопросах и ответах»). Крім того, дітей навчали за книгами М. Ільминського «Учебный часослов» і «Учебный псалтырь» («Навчальний часослов», «Навчальний псалтир»), в яких роз'яснювалися основи та принципи церковної орфографії, а також «Обучение церковнославянскому чтению» («Навчання церковнослов'янському читанню») – з молитвами та поясненнями церковнослов'янських форм та слів. Характер цих підручників засвідчував важливість ознайомлення учнів з церквою з малих років, а незаперечна цінність цих книг полягала в тому, що автор прагнув подати в них систему церковнослов'янської орфографії.

Проте одних знань релігії та християнських чеснот було недостатньо для досягнення мети духовно-морального виховання молоді, адже істини християнської віри мали бути досягнуті не лише розумом, а й серцем і визначати життя й усю поведінку учнів. Для цього слід було відповідним чином влаштувати й саме монастирське життя та завести в обителі та школі такі порядки, за яких усі вихованки мали виконувати цілком конкретні релігійно-моральні обов'язки і через них поступово зміцнювалися в добрій поведінці, що відповідала б духу християнства.

Для успішності навчання та виховання необхідною умовою була підтримка належного порядку. Дисципліна в монастирських жіночих закладах освіти була важливим виховним чинником. Належна дисципліна виявлялася не лише в дотриманні зовнішнього ладу в школі, а й у хорошій поведінці учнів: у слухняності, старанності, акуратності в заняттях, врешті, в добрих успіхах у навчанні. Засоби підтримки та виховання дисципліни були різні: особистий приклад учителя, вироблення звичок, навчальний процес, змагання, нагороди та покарання. При цьому метою було довести до свідомості вихованок та закріпити в них розуміння того, що вони повинні не порушувати встановлені в

школі правила не під страхом покарання, а через моральні спонуки, щоб дисциплінарні вимоги поступово ставали потребою дитячої натури.

Головною передумовою успіху в цій справі був шкільний учитель, а саме моральні, розумові та зовнішні його якості і риси. У монастирських закладах освіти гаслом було: «Шлях настанов – довгий і малокорисний, шлях прикладу – короткий і дієвий». Звідси другою істотною умовою підтримки та прищеплення дисципліни була постановка вчителями шкільної справи на практиці, що безпосередньо залежало від професійного рівня викладачів, адже, як говорив видатний німецький педагог А. Дістервег, «хто вміє добре вчити, той може добре вести й дисципліну» (Дістервег, 1981, с. 354). Отже, від цього вміння залежав і порядок, зокрема на уроках. Тому увага вчителя під час занять зверталася передусім на те, щоб зацікавити вихованок темою та змістом заняття, а це досягалося жвавим веденням класної роботи і постійною стимуляцією дитячої активності. Подаючи так навчальний матеріал, вчитель привчав своїх вихованців і до порядку під час уроків – і вони приходили на них охоче й радісно (Дістервег, 1981, с. 400).

Надійною запорукою монастирського порядку вважав авторитет учителя та любов учнів до нього і державний апологет духовної освіти К. Победоносцев. На його думку, для досягнення поваги та любові своїх вихованок вчитель повинен «впливати на учнів не гнівом і жорстокістю, а ласкавістю і страхом, пристосовуватися на уроках до сил і розуміння кожного» (Победоносцев, 1901, с. 79). Але при цьому вчитель зобов'язаний пам'ятати й дотримуватися настанов апостола Павла, які він давав батькам: «не дратуйте своїх дітей, а виховуйте їх у послухові й навчанні Господнім» (Біблія, 1988, Еф. 6 : 4). Щоб діти не надто втомлювалися на уроках, ставилися певні вимоги й до самих занять: вони мали бути не надто довгими й не надто короткими; важчі предмети в розкладі слід ставити так, щоб у дітей ще «була свіжість розумових сил» (Положение о женских училищах 1860 г., 1862, с. 541), а на час стомлення бажано планувати уроки з «легших» дисциплін; під час викладу матеріалу не слід захоплюватися тільки поясненнями, необхідно перериватися, робити опитування.

Загалом виховання в монастирських жіночих закладах освіти здійснювалося методами, відомими й у світській педагогіці, але в конкретному, практичному вимірі вони наповнювалися іншим змістом – відповідно до мети та завдань саме православного виховання. Суттєва особливість застосування цих методів – одночасне залучення до виховання всіх здібностей душі: розуму, волі та почуттів. Зокрема церковна педагогіка розглядала і схвалювала такі методи: переконання, позитивний приклад, настанова, нагадування, попередження, прохання, привчання до чогось (посилення волі) та ін. До виховних засобів також належали нагороди (відзнаки) та покарання. Останніми вважалися: покарання поглядом, знаком,

жестом; покарання словом: зауваження чи попередження, яке висловлювалось наодинці, щоб товариші не були свідками; покарання справою: стояння за партою або біля столу вчителя, позбавлення якого-небудь задоволення (Положение о женских училищах 1860 г., 1862, с. 544).

Однак незмінні, найбільш надійні та сильні засоби морально-етичного виховання підростаючого покоління забезпечувала релігія та Церква. Центральне місце надавалося формуванню в дітях почуття «страху Божого», яке виражалось у відчутті повсюдної присутності Бога, побоюванні образити Його негідними вчинками. Цей страх водночас мав бути сповнений любові, оскільки вважалося, що саме страх Божий є початком мудрості та її вінцем, і лише потім свою велику позитивну роль відіграють добрий приклад та відповідне товариство й оточення. Застосування того чи іншого виховного методу в монастирських жіночих закладах освіти диктувалося турботою про розвиток у вихованок почуттів, які були «похідними» від страху Божого: морального обов'язку, сумлінності, правдивості, стриманості, покори, скромності, дружелюбності у стосунках, а також формування добрих навичок у праці (Положение об управлении женскими учебными заведениями, 1845, с. 24). Вважалося, що почуття морального обов'язку – природжена якість людини, але вона може слабшати і пригнічуватись. Тому її необхідно зміцнювати змалку, щоб дитина привчалася підпорядковувати свою волю закону і слухняно виконувати свої обов'язки – щодо Бога, людей і себе самої. За офіційною версією, в школах застосовувались переважно «м'які, гуманні, розраховані на чутливість душевну» заходи виховного впливу, що мали «не стільки каральний, скільки випереджальний (профілактичний) характер» (От совета 1-го Киевского женского училища духовного ведомства, 1911, № 29. С. 584). Основними дисциплінарними заходами визнавались: зауваження, переконання, легка і сувора догана, позбавлення права брати участь під час перерв у дитячих іграх та забавах, стояння «на ногах» за лавкою, залишення в школі після уроків (але не більше, ніж на годину) (Маутнер, 1856, с. 127).

Особливу увагу монастирські жіночі заклади освіти звертали на фізичне виховання. У навчально-методичних посібниках для організаторів і вчителів шкіл роз'яснювалося, що «для тілесного благополуччя вихованців, перш за все, слід піклуватися про відповідне влаштування шкільного приміщення і пропорційний розподіл більш чи менш складних уроків» (Маутнер, 1856). Наголошувалось також на необхідності вчасного провітрювання класних кімнат, створення оптимального температурного режиму та нагляду за чистотою зовнішнього вигляду вихованок. Рекомендувалось заводити в класах, крім відомих «штрафних лав», ще й спеціальні «лави брудних», проводити бесіди про умови догляду за людським тілом та ін. (Маутнер, 1856, с. 170). Однак, жодних фізичних вправ церковна школа не практикувала – окрім покарання стоянням за спізнання. Естетичне та морально-етичне

виховання здійснювалося через відповідне викладання навчальних дисциплін та організацію позашкільного життя. Однак позашкільний нагляд покладався на батьків, які зобов'язані були контролювати виконання своїми дітьми всіх християнських обов'язків, регулярне відвідування школи, сумлінне виконання домашніх доручень тощо.

У ході дослідження, виявлено і проаналізовано досвід діяльності навчальних закладів при жіночих монастирях України, де духовно-моральне виховання займало найвищий щабель у навчально-виховній роботі.

Великий унесок у монастирську освіту здійснило училище для дівчат-сиріт духовного звання (офіційно відкрите у 1844 р.) при Одеському Михайло-Архангельському монастирі. Синодом був затверджений Статут монастиря, складений архієпископом Херсонським Гавриїлом, до якого вперше були включені правила виховання дівчат-сиріт духовного звання у монастирі. За різних часів керівницями училища при обителі були ігумені *Софія*, *Тавіфа*, *Сусанна*, *Миронія*, *Архелая*, *Рафаїла*. Проте, найбільший унесок у освіту дівчат монастиря зробила ігуменя *Софія (Стефаніда Василівна Ступина (1817–1909 рр.))*, в якому була настоятелькою протягом 44 років (Цакни Н., 1894, с. 35).

У Статуті Одеський Михайло-Архангельський монастир був названий «виховною обителлю», в якій дозволялося приймати дівчат не молодше 7-ми років і не старше 12 років. Власне училище було розраховане на 50 безкоштовних місць для доньок священників, дияконів і пономарів та на 10 платних місць, по 60 рублів срібла щорічно за кожне місце. В училище дівчата зараховувалися з дозволу єпархіального архієрея. При зарахуванні вихованок, надавалася перевага круглим сиротам, молодшим донькам священників, і тільки потім дияконів і пономарів. При влаштуванні, батьки чи опікуни дівчинки мали надати свідоцтво про хрещення, щеплення від віспи і характеристику місцевого благочинного. Дівчата, що вступили на платній основі, підлягали загальним правилам і до самого випуску не мали права виходити за межі монастиря. Дівчата, яким виповнювалося 17 років, мали випускатися із монастиря з передчасною домовленістю з архіпастирем, який повинен був знати їх подальшу долю. Тому ігуменя монастиря разом із головною наставницею, щорічно зобов'язана була надати єпархіальному архієрею іменний список тих, кому залишилося до випуску один рік, з характеристикою душевних якостей і розумових можливостей. У свою чергу, єпархіальний архієрей мав подбати про пошук нареченого із числа семінаристів, які закінчили курс навчання (Лобода А. М., 1902).

Для молодших вихованок, які вступили до монастиря на виховання не старше 7-ми років, призначався 10-ти річний курс навчання, для 12-ти річних – шестирічний. Курс навчання складався з наступних предметів: російська і слов'янська граматики, чистописання з малюванням, Закон Божий, вивчення катехізису, священна історія Старого і Нового Завіту, пояснення божественної

літургії, читання псалтиря і тлумачення Євангелія, церковний простий і нотний спів, арифметика, загальні поняття про історію і географію, жіноче рукоділля. Щорічно влаштовувався іспит в присутності архіпастиря, почесних духовних осіб, місцевого керівника і благодійників із різних станів. По завершенню іспиту оголошувався збір грошей на придане вихованкам-нареченим (Про підсилення «жіночого виховання», 1838, арк. 9).

Всі учительські посади займали монахині або послушниці без участі світських учителів. Російську граматику, тлумачення священних і церковних книг, загальну історію і географію викладали монастирські священники. Вихованки монастиря мали дотримуватися постів і відвідувати церковні служби в недільні і святкові дні, а також в інші дні на розсуд настоятельниці. З 15 років їх навчали домашньому господарству, також по черзі вони доглядали за хворими сестрами в монастирській лікарні. Вихованки носили форму не яскравого кольору. В спальнях вони розміщувалися по віку, а в класах займали місця відповідно поведінці і успіхам. Монастир мав свою бібліотеку. В навчанні рукоділля особливу увагу приділяли пошиттю одягу із шерсті та шовку, плетінню панчіх і іншим роботам, корисним у майбутньому сімейному житті. Для керування училищем засновувалася рада, до складу якої входили ігуменя, головна наставниця, монастирський священник і скарбник. Монастирське сільське господарство, яке складалося із приморського подвір'я і монастирського хутора, забезпечувало харчуванням сестер і вихованок монастиря. Сюди входили: лісові розплідники, плодові дерева, виноградники, зернові, огородні культури (капуста, картопля, огірки тощо), відбірне стадо корів на одному з хуторів і три дійні корови при монастирі для вживання молочних продуктів дітям (Про підсилення «жіночого виховання», 1838, арк. 18).

Так, для духовно-морального виховання дітей багато зробила ігуменя Козельщанського жіночого монастиря *Олімпіада (Олена Андріївна Дмитрієва, 1834–1915 рр.)*. У середині 90-х років XIX ст. при Козельщанському монастирі діяло два монастирських заклади освіти: для хлопчиків і, зразковий двокласний, для дівчат. При обителі працювали майстерні, аптека, було кілька інших допоміжних споруд, тому, крім рукоділля, вихованки навчалися й іншим практичним справам. Так, учениці 2-го класу для опанування домашнього господарства щодня прали та прасували свою білизну, брали участь у приготуванні обіду та випіканні хліба, прислужували в їдальні під час сніданку та обіду. Також дівчата навчалися кресленню (один урок на тиждень у 1-му класі) та малюванню (три уроки в 2-му класі), що готувало їх до навчання в монастирській школі іконопису (Програма рукоделія для женских церковно-приходских школ, 1901).

Високоосвічена і вимоглива ігуменя Олімпіада володіла рідкісним даром слова, глибоко й дієво переймалася потребами інших людей. Тож дуже багато зробила для розширення благодійної діяльності свого монастиря та розвитку

місцевої освіти. Деякі випускниці монастирського закладу освіти, після незначної додаткової підготовки, здавали іспити на звання народної вчительки, а також могли продовжити навчання в єпархіальних училищах чи гімназіях. У 1902 р. монастир прийняв під свою опіку ще одну школу – на хуторі Омельничий, за три версти від Козельщини. З часом при обителі почали навчати також ремеслам. Ігуменя дбала не лише про навчально-виховний процес, а й про умови навчання, тож розбудова школи продовжувалася: у 1912 р., коли в закладі налічувалося загалом 75 учнів, для неї спорудили нове приміщення. Плата за навчання була доступною, а дітей бідняків монастир повністю брав на своє утримання. На початок першої світової війни в Козельщанському навчальному закладі навчалася 40 дівчат (Жук В. Н., Сердюк Г. Д., 1992).

В основу педагогічної діяльності ігуменя Олімпіада поклала виховання в ученицях ввічливості, шанобливості перед старшими, доброзичливого ставлення до подруг, ласкавості й поблажливості до молодших і слабших. Грубість, гнів чи мстивість у взаємостосунках вихованок терпляче, але твердо викорінювалися, а брехня та недобросовісність негайно викривалися. Особливо важливим у духовно-моральному вихованні вважалося привчання до щирості, до подолання егоїзму та безвідповідальності. Ігуменя Олімпіада вважала, що повсякденне життя монастирських підопічних має бути сповнене релігійним духом і кардинально відрізнитися від життя учениць світських шкіл. Тому шкільний режим дня відповідав монастирському: о 8-й ранку – молитва для учениць, що жили в гуртожитку, о 9-й – для «приходящих» вихованок. Кожен урок починався і закінчувався молитвою. Відвідування церковних служб – строго обов'язкове для всіх (у храмі учениці співали в хорі, а старшокласниці брали участь у загальному читанні) (Жук В. Н., Сердюк Г. Д. 1992).

Усі навчальні дисципліни викладалися згідно з «Правилами для двокласної церковнопарафіяльної школи при Козельщанській Різдобогородичній жіночій монастирській громаді», складеними на основі програм для церковнопарафіяльних шкіл. Щотижневий розклад уроків складав законовчитель разом з учительками і подавав на розгляд єпархіальній училищній раді, після чого його затверджував єпископ. Кожного дня планувалося чотири уроки до обіду, чотири години після обіду – на заняття з рукоділля та шість 30-хвилинних уроків церковного співу. Заняття з рукоділля здійснювалися за програмою, складеною начальницею громади та затвердженою єпархіальним архієреєм. Дівчата та вчителі мали можливість читати багато літератури, адже в школі була бібліотека, яка поділялася на вчительську та учнівську (Правила для двухклассной церковно-приходской женской школы при Козельщанской Богородице-Рождественской женской общине, 1889, с. 995).

Будучи палкою проповідницею християнської любові до ближнього, ігуменя Олімпіада була люблячим учителем і на практиці: «Люби дітей щиро, і діти полюблять тебе... Учитель повинен не лише любити дітей, а й разом з тим любити істину і добро, намагатися прищеплювати любов до них і в дітях» (Жук В. Н., Сердюк Г. Д., 1992). Великого значення вона надавала християнському вихованню особистості, вважаючи це також необхідною умовою педагогічної підготовки і самого вчителя: «Можна сказати, що сучасна педагогіка, якщо не встигла цього цілком досягти, то, у крайньому разі, прагне визнати верховні права розуму, добра, любові, волі для себе обов'язковими та побудувати викладання на засадах самодіяльності, морального обов'язку і любові» (Жук В. Н., Сердюк Г. Д., 1992).

Тож, як переконує дослідження, жіночий заклад освіти при Козельщанському монастирі відіграв важливу роль у формуванні духовно-моральної культури своїх вихованок, наданні їм початкової освіти, підготовці як до вчительської діяльності, так і до майбутнього подружнього життя в душі православної віри.

Отже, основними пріоритетними аспектами змісту підготовки у жіночих монастирських школах були: морально-релігійний (вивчення дисциплін духовного циклу (Закон Божий, церковний спів, церковна історія, церковнослов'янська мова та ін.); участь у благодійних заходах, релігійних святах; читання духовних книг; молитва; служіння (заняття з послуху); догляд за хворими та ін.); трудовий (заняття з ремісництва (ткацтво, вишивання, швацтво, в'язання й ін.) та сільського господарства; участь у приготуванні обіду та випіканні хлібу; прислуговування в їдальні під час сніданку та обіду; прання і прасування власної білизни та ін.); естетичний, морально-етичний (вивчення дисциплін (церковнослов'янська мова, російська мова, каліграфія, читання, історія та ін.); заняття рукоділлям, живописом; розучування старовинних колядок, щедрівок, історичних пісень; участь у літературних вечорах, вокально-літературних ранках; охайне письмо і каліграфія на уроках мови та ін.); фізичний (дотримання дисципліни, режиму життя у монастирі, особистої гігієни; гра в м'яча, крокет; прогулянки в місто чи його околиці; відвідування шкільного саду та ін.). Враховуючи домінування релігії і церкви, як провідних засобів виховання, особливістю розумового розвитку була орієнтація не на засвоєння дівчатами певної суми знань, а на правильний розвиток їх «внутрішнього єства», центром якого є серце. Тож, уважалося, що, здобуваючи освіту, жінка має одержати ґрунтовні знання про життя і моральну досконалість.

Головними принципами підготовки дітей у цих закладах освіти були: виховні – християнська духовність і педагогічна мораль, гуманізм і любов до Бога та ближнього, всебічний і гармонійний розвиток тощо; дидактичні – єдність теорії і практики, наочність, міцність, наступність, послідовність знань, зв'язок із життям, практична спрямованість, єдність навчання і

виховання, самостійність, індивідуальний підхід, урахування вікових особливостей тощо.

Підсумовуючи дане дослідження, з'ясовано, що особливостями духовно-морального виховання дітей у жіночих монастирських закладах освіти були: превалювання виховних цілей над дидактичними, «навчання потрібне для виховання»; міцний зв'язок між школою і монастирем, пронизаний релігійною дисципліною, що включала наuczіння (безпосереднє засвоєння дитячим серцем істин віри, що переходить у любов і надію) і справу (виконання морального закону і вимог віри, послух Церкві за совістю та обов'язком), виховання на принципах Православ'я і народності; домінування предметів духовного циклу над природничо-математичними; поєднання в методиці викладання педагогічних напрацювань вітчизняних світських та церковних педагогів; посилена духовна праця вихованок, тісне поєднання праці й освіти; опір на засади «християнської психології», врахування пережитого внутрішнього духовного досвіду. Основними методами у духовно-моральному вихованні дітей були: роз'яснення і навіювання конкретних моральних норм і правил; переконування і пояснення; прохання і привчання; дотримання режиму життя у монастирі (контролювання міри і часу вживання їжі, дотримання постів, підпорядкування тіла духові); залучення до практичної діяльності і праці; унаочнення морально-виховного авторитету православних святих і позитивний приклад вчителів; схвалення моральних учинків; заохочення до моральних і осуд недостойних учинків; покарання поглядом, жестом, знаком, словом, справою.

Список використаних джерел:

1. Амвросий (Ключарев; архиепископ). Полное собрание проповедей с приложениями. Т. 1–5. Харьков, 1902–1903. Т. 2. 986 с.
2. Белявский Ф. О реформе духовной школы : в 2-х ч. Ч. 2. Санкт-Петербург : Синод. типография, 1907. 287 с.
3. Библия. Москва : Типогр. Московской Патриархии, 1988. 1233 с.
4. Ванчаков А. М. Заметки о начальной церковной школе. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1908. 85 с.
5. Волынские епархиальные ведомости. От совета 1-го Киевского женского училища духовного ведомства : Информ. сообщ. о плате за проживание в общежитии. Житомир. 1911. № 29. С. 584.
6. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. Москва, 1981. С. 353–416.
7. Дмитриевский А. А. Недостатки современного уставно- религиозного воспитания и причины их породившие. Киев : Изд. Киев. религ.- просвет. общества, 1901. 32 с.
8. Ильминский Н. И. Избранные места из педагогических сочинений, некоторые сведения о его деятельности и о последних днях его жизни. Казань : Типолитогр. Императ. ун-та, 1892. 135 с.

9. Жук В. Н., Сердюк Г. Д. Перлина Козельщини. Полтава : Астрей, 1992. 38 с.
10. Знаменский А. (архиепископ). Опыт воспитания в первых его понятиях и правилах. Санкт-Петербург : Типогр. И. Иоаннесова. 1821. 68 с.
11. Изборник 1076 г. Москва : Наука, 1965. 1090 с.
12. Лобода А. М. О системе воспитания учащихся. Черновые записки разными почерками. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXУП. Спр. 22. 1902.
13. Маутнер А. В. Руководство к правильному физическому и нравственному воспитанию. Санкт-Петербург, 1856. 236 с.
14. О христианском воспитании как пути спасения. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 160. Спр. 905. 1907. С. 1–9.
15. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917). Москва : Просвещение, 1982. 208 с.
16. Победоносцев К. П. Ученье и учитель: пед. заметки. Москва, 1901. 115 с.
17. Положение о женских училищах 1860 г. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. XXXV. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1862. № 35780. С. 532–570.
18. Положение об управлении женскими учебными заведениями. Санкт-Петербург, 1845. 35 с.
19. Правила для двухклассной церковно-приходской женской школы при Козельщанской Богородице-Рождественской женской общине. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1889. № 24. С. 992–999.
20. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты / Училищ. совет при Св. Синоде. 4-е изд. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXУП. Спр. 176. Санкт-Петербург, 1898. 132 с.
21. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты / училищ. совет при Св. Синоде. 4-е изд. Санкт-Петербург, 1898. 132 с.
22. Про підсилення «жіночого виховання» у Київській, Подільській і Волинській губерніях, про відкриття зразкових жіночих пансіонів. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 707. Оп. 4. Спр. 55. Арк. 1-46. 1838.
23. Программа рукоделия для женских церковно-приходских школ. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1901. № 17. С. 423–427.
24. Программа учебных предметов для церковно-приходских школ. Церков. вестн. Санкт-Петербург, 1886. 37 с.
25. Рачинский С. А. Из заметок сельского учителя. Санкт-Петербург, 1889. 23 с.
26. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительственного Синода. 1721–1878 г. Москва : Типогр. М. Н. Лаврова и К. Леонтьевский переул., д. № 14, 1879. 500 с.
27. Румянцева В. С. Школьное образование на Руси в XVI–XVII в. *Советская педагогика*. 1983. № 1. С. 105–110.
28. Самойлович И. Устройство начальных школ для девочек. Народное образование. Т. 2, кн. 1. Санкт-Петербург, 1901. С. 8–25.

29. Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах ЦП и грамоты. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1900. 331 с.
30. Сведения о церковно-приходских школах и школах грамоты в 1900 г., Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Харківська духовна консисторія, 1749–1918 рр. Оп. 70. Спр. 764. 1900 р., 44 арк.
31. Смирнов П. А. Народное образование и церковно-приходская школа. Санкт-Петербург, 1899. 126 с.
32. Соколов А. Ф. Первые уроки церковно-славянского языка : практ. учеб. для низших училищ и приготов. кл. сред. учеб. заведений. 14-е изд. Москва : Типолитограф. Кушнерева, 1914. 163 с.
33. Соловков И. А. Начальное образование в России второй половины XIX – начала XX века. Москва, 1993. 190 с.
34. Сумароков П. И. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св. Синода о ЦПШ и школах грамоты. 2-е изд. Вятка, 1893. 87 с.
35. Титов Ф. И. Алфавитная книга содержащая списки монастырей и некоторые сведения о них, 19 в., Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 175. Спр. 38. 1909.
36. Указ Синода об учреждении при женских монастырях учебных заведений для дочерей священнослужителей. ЦДІАК України м. Київ, ф. 127. оп. 798. спр. 207. 1868 р. 2 л.
37. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Изд. кн. маг. М. А. Голубева, 1914. Т. 1. 878, LXVI с.
38. Цакни Н. Задачи женского образования. Наблюдатель. 1894. № 2. С. 35.
39. Циркуляр Училищного совета при Св. Синоде. Санкт-Петербург, 1891. 21 с.